

ЖАДИДЛАРНИНГ СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

DOI: 10.5281/zenodo.11122792

Усанов Равшан Тураявич,

Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети
маданиятшунослик кафедраси доценти, (Тожикистон Республикаси,
Хужанд шаҳри, тел. +992-92-858-08-80)

Аннотация: Мақолада жадидларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимиятга қараши ҳақидаги масалалар сўзга олинади. Ушбу кенг мавзу доирасида жадидларнинг маърифий ва маданий ҳаракатдан сиёсий ҳаракатга айланиши жараёни, уларнинг миллий қарашларга ўтиши, жадидларнинг сиёсий ҳокимият моделлари ва функциялари, сиёсий ҳокимият позициялари эволюцияси каби масалалар ҳақидаги қарашлари бугунги кунда ўзларининг илмий, назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаганлиги эса олинади. Муаллифнинг фикрича, ушбу масалаларнинг ҳақиқатини аниқлаш, бир томондан, замонавий тарих ва таълимнинг баъзи сирларини очишга ёрдам беради, иккинчи томондан, сиёсий маданиятни шакллантириш миллий давлатчиликни такомиллаштириш жараёнида бу маълумотларни онгли равишда қўлланилишига имкон беради.

Калит сўзлар: жадид, сиёсат, ҳокимият, давлат, амирлик, сиёсий маданият, халқ, миллат.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы модернистских взглядов на политику и политическую власть. В рамках этой широкой темы вспоминается процесс трансформации джадидов из образовательного и культурного движения в политическое движение, их переход к национальным взглядам, взгляды джадидов на такие вопросы, как модели и функции политической власти, Эволюция позиций политической власти не потеряли своего научного, теоретического и практического значения и сегодня. По мнению автора, определение истинности этих вопросов, с одной стороны, способствует раскрытию некоторых тайн современной истории и доктрины, а с другой -

формированию политической культуры и совершенствованию национальной государственности.

Ключевые слова: история, политика, власть, государство, эмират, политическая культура, народ, нация.

Annatation: The article examines the issues of modernist views on politics and political power. Within the framework of this broad topic, the process of transformation of the Jadids from an educational and cultural movement into a political movement, their transition to national views, the views of the Jadids on such issues as the models and functions of political power are recalled. The evolution of positions of political power has not lost its scientific, theoretical and practical significance and today. According to the author, determining the truth of these questions, on the one hand, contributes to the revelation of some secrets of modern history and doctrine, and on the other, to the formation of political culture and the improvement of national statehood.

Key words: history, politics, power, state, emirate, political culture, people, nation.

Совет даврида ҳам, мустақилликдан кейин ҳам мунозарали бўлиб қолаётган муҳим масалалардан бири бу жадидларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимиятга қарашидир. Ушбу кенг мавзу доирасида жадидларнинг маърифий ва маданий ҳаракатдан сиёсий ҳаракатга айланиши жараёни, уларнинг миллий қарашларга ўтиши, жадидларнинг сиёсий ҳокимият моделлари ва функциялари, сиёсий ҳокимият позициялари эволюцияси каби масалаларҳақидаги қарашлари бугунги кунда ўзларининг илмий, назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаган. Ушбу масалаларнинг ҳақиқатини аниқлаш, бир томондан, замонавий тарих ва таълимотнинг баъзи сирларини очишга ёрдам беради, иккинчи томондан, сиёсий маданиятни шакллантириш миллий давлатчиликни такомиллаштириш жараёнида бу маълумотларни онгли равишда қўлланилишига имкон беради.

Жадидчилик мавзусидаги мавжуд адабиётларни кўриб чиқиш шуни кўрсатадики, ушбу тенденцияни ҳар томонлама баҳолаш ва жадидларнинг маданий ва сиёсий масалаларга қарашлари тўғрисида умумий хулосалар

чиқаришга уринишлар ҳеч қачон бу ҳаракатнинг асл моҳиятини ифода эта олмаган, чунки жади́дчилик интеллектуал ҳаракат сифатида доимо ривожланиш ва такомиллаштириш жараёнида бўлган ва унинг мавжудлиги давомида ривожланишнинг турли босқичларини бошдан кечирди. Шундай қилиб, дастлабки босқичда жади́длар ўзларининг олдига фақат маданий мақсадларни кўйдилар [2.С.23, 5.С.88](масалан, мактаб ва таълим ислоҳоти, саводсизликни бартараф этиш), аста-секин диний фикрлаш тарзини ислоҳ қилиш кабиларга ўтди (масалан, диний ўзини ўзи англаш чақириғи, ислом руҳонийлариҳаёт йўлини ислоҳ қилиш, диний маросимларниенгил ўтказиш), ижтимоий вазиятни ислоҳ қилиш (халқ мулкини ҳимоя қилиш, мамлакатни ободонлаштириш), иқтисодий вазиятни ўзгартириш (биржаларни яратиш, сув масаласини тартибга солиш, истеъмол бозорини тартибга солиш) ва ниҳоят, мавжуд сиёсий тизимни ислоҳ қилиш ва ўзгартириш ва сиёсий ҳокимиятнинг янги тизимини яратиш. Шундай қилиб, жади́длар ғоясини тўғри тушунишнинг энг муҳим талаби шундаки, бу ҳодисани доимий ривожланиш ва ҳаракат ҳолатида ўрганиш керак, чунки сиёсий прагматизм ёки уларнинг позицияларини ривожлантириш, такомиллаштириш жади́дчилик ҳаракатининг асосий хусусиятларидан бири эди.

Уларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимият ҳақидаги қарашларини ўрганаётганда, жади́длар таълимотининг динамик ёки такомиллаштирувчи хусусиятини ҳам ҳисобга олиш жуда муҳимдир, чунки сиёсий фаолият босқичида жади́дларнинг фикри ҳам бир ҳил бўлмаган ва бир неча босқичлардан ўтиб, алоҳида тенденциялар ва тармоқларга бўлинган.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, маорифпарварлардан фарқли ўларок, жади́дларнинг сиёсий доктринасида сиёсий ҳокимият ва ҳокимиятнинг назарий ва фалсафий жиҳатлари билан боғлиқ масалалар асосий ўринни эгалламайди. Давлат ҳокимиятининг манбаи, сиёсий ҳокимиятнинг қонунийлиги асослари, ҳокимият турларини таснифлаш, унинг маънавий ва мафкуравий моҳияти ва бошқалар каби фалсафий ва риторик масалаларни батафсил кўриб чиқилмаганлиги бунга мисолдир. Албатта, жади́длармаорифпарварликнинг

вориси сифатида [17.-С.13], бу масалаларга қайтишни зарур деб ҳисобламаган бўлса-да, лекин бошқа томондан, уларнинг сиёсий таълимотларининг бу хусусияти авторитаризмнинг анъанавий ва платоник моделларини рад этиш ва прагматик фикр босқичига ўтиш сифатида тушунилиши мумкин(прагматизм).

Жадидларнинг сиёсий ҳокимият назарий масалалари ичида давлатнинг мафкуравий моҳияти ҳақидаги қарашлари ёрқин ажралиб туради. Жадидларнинг асарлари ва бу асарлар тадқиқотчиларининг мулоҳазалари шуни кўрсатадики, уларнинг сиёсий мавқеи шаклланишининг дастлабки даврида жадидлар биринчи навбатда ушбу масала бўйича иккита тамойил ёки тамойилга эътиборқаратишган:

1. Ҳокимият томонидан адолатни таъминлаш.
2. Ҳокимият амалиётининг шариат билан мослиги.

Ушбу икки талабга мувофиқлик жадидлар биринчи авлод замондошларининг сиёсий ҳокимият ҳақидаги таълимотининг маънавий ва мафкуравий томонини ташкил этади.

Адолат учун жавобгарлик жадидлар таълимотида касбга ва ҳокимиятнинг шаклланишига, шунингдек унинг мавжудлиги ва фаолиятига нисбатан сиёсий ҳокимиятнинг ахлоқий элементи сифатида қаралади. Уларнинг назарида фақат ҳокимиятга адолатли йўл билан эришган ва адолатли ҳаракат қилган куч ирода эркинлиги ва қонунийликка эга. Жамият ва сиёсий ҳокимият ишидаги адолатнинг амалий моделини муҳокама қилар экан, улар, биринчи навбатда, Ислом пайғамбари (соллаллоҳу алайҳи васаллам), халифалар, шунингдек, Сомонийлар амирларининг ҳукмронлиги давридаги адолатни унинг энг олий намунаси деб ҳисоблашади. Ёш бухороликлар ўз дастурларида Бухоро амири ҳаракатларидаги адолатсизликка нисбатан халифа Умарни адолатли ҳукмдор сифатида намуна қилиб кўрсатишади[16.-С.78].

Жадидларнинг ҳокимият фаолиятини шариат билан мувофиқлаштириш зарурлиги ҳақидаги талаблари уларнинг асарларида ва кўплаб илмий манбаларда таъкидланган. Улардан шундай хулоса келиб чиқадики, айниқса фаолиятининг

дастлабки босқичларида жадидчилик ҳаракатининг энг муҳим хусусиятларидан бири унинг маданият, диний ва миллий меъёрларига таяниш эди. Тадқиқотчи М. Ражабийнинг фикрича, "жадидчилик ғояси Ислом бўлиб" ва "у ҳодисанинг ижтимоий-тарихий, маданий, маънавий ва ахлоқий моҳиятини очадиган ва аниқлайдиган калитдир" [14.С.48]. Бунинг сабаби шундаки, жадидларнинг ҳокимият моҳияти ва мафкуравий келиб чиқиши масаласини исломий қадриятлар ва шариат доирасида ўйлаши ҳам табиийдир.

Жадидчилик даврининг асосий назариётчиларидан бири А. Фитрат ўз асарларида, айниқса "Мунозара" ва "Ҳинд саёҳатчисининг баёнотларида" ўз позициясини аниқлашга интилиб, биринчи навбатда шариат ва унинг талабларини асосий мезонга айлантирди ва ҳам тузатувчи фикрларини, ҳам сиёсий фикрларини бу назарияга мувофиқлаштирди. Жадидлар ва ислом ўртасидаги муносабатлар мавзусини батафсил ўрганган тадқиқотчи М. Ражабий ўз навбатида "жадидларнинг амирликка қилган ҳар қандай талаблари Қуръон асосларидан келиб чиққан, унинг кўрсатмаларига мувофиқ бўлган. Жадидларнинг ислоҳотчиликка илиқлик билан муносабатда бўлиши ҳам бевосита динга асосланганлиги билан боғлиқ" [14.С.27]. Шу нуқтаи назардан, жадидларнинг яна бир таниқли вакили Мирзо Муҳиддин, амирлик ҳукуматига "ислоҳотлар Қуръони каримнинг шариат қонунларига мувофиқ амалга оширилиши керак" деб таклиф қилганди [14.С.27].

Инқилобдан олдинги жадидларнинг яна бир вакили С. Айний асарларида ҳам динга ҳақиқий маданий ва сиёсий элемент сифатида эътибор берилган. М. Имомов "Садриддин Айнийнинг исломий таълимоти ва дунёқараши" масаласини кўриб чиқар экан, "Айний ва унинг шериклари Бухоро жамиятини исломсиз тасаввур қила олмасдилар" [9.С.25] дея ишора қилади. С. Айнийнинг инқилобгача кўплаб асарлари диний маърифий китоблардир. Ушбу тадқиқотчининг сўзларига кўра, "С. Айний худди шу дунёқараши ва тафаккури билан инқилобни кутиб олди ва Осиё мамлакатлари ҳамжамиятида исломий давлат яратилишини кутди" [9. – С.31].

Сиёсат ва ҳокимиятни шариат билан боғлаш зарурлиги масаласи жаҳид сиёсий партиялари ташкил этилгандан кейин ҳам улар доктринасида ва хусусан, инқилобий жаҳид партияси дастурида қолди. Улар бу масалага алоҳида эътибор қаратдилар ва ҳатто ўз дастурларининг кириш қисмида "дин ва шариат камбағалларнинг адолати ва ҳимоясини таъминлайди" ва партия улардан феодализм ва капиталистик ҳокимиятга қарши курашда фойдаланишни зарур деб билишини ёздилар [9.С.25]. Умуман олганда, ёш бухороликлар ўз дастурларида шариат масаласига бир неча бор мурожаат қилган ва аксарият маданий ва сиёсий позицияларини шу нуқтаи назаридан баҳолаган.

Ёш бухороликлар, биринчидан, Бухоро амирлиги ҳукумати фаолияти ноқонуний ва ислом дини таълимотидан ташқарига чиқишини кўрсатишга, иккинчидан, ўзларини шариат тарафдорлари ва издошлари деб эълон қилишга ҳаракат қилишган. Шу муносабат билан ёш бухороликлар дастурларида, шундай дейилган: "Бухоро ҳукумати ўзини шариат ҳимоячиси деб ҳисоблаб, у ҳар доим шариатга мувофиқ ҳаракат қилганини кўрсатди, аммо агар унинг фаолияти тўғри таҳлил қилинса, унинг ҳеч бир ҳаракати шариатга мос келмаслиги аниқ бўлади" [16.С.145]. Сўнгра ёш бухороликлар амирлик ҳукумати қинғирликларини аниқ мисоллар билан кўрсатиб беради, мисол учун, ер экинлари ҳосилини мусодара қилиш, закотнинг кўплиги, судларда камбағаллар нисбатан талончилик, қизлар ҳисобидан ҳарам ташкил этиш, амирлик амалдорлари ўртасида маънавий ва молиявий порахўрикнинг ривожланиши кабилар шариатга зид ҳаракатлар сифатида баҳоланади. Ёш бухороликлар дастурининг бу қисми шундай тугайди: "ахир, шариат номидан бундай разил ҳаракатлар содир этилаётгани қаерда ёзилган!". Дастурнинг кейинги қисмида улар "ёш бухороликлар мамлакат ва миллатнинг вайрон бўлиши ва шариатга хос ишлар билан келиша олмайди... Россия инқилобидан кейин ёшлар таълим, ҳаёт ва асл шариат қонунларига жиддийроқ муносабатда бўлишди..." [16.С.122].

Шундай қилиб, жаҳидлар тарихи ва дунёқараши тадқиқотчиси Н. Ҳотамов таъкидлаганидек, жаҳидларни биринчи авлоди сиёсий ҳокимиятнинг

мафкуравий жиҳати масаласида "шариатни жамият ва давлат куриш учун асос деб ҳисоблаган" [18.С.19].

Бироқ жаидчилик фаолиятининг кейинги босқичларида дин ва шариат масаласи билан бир қаторда миллат ва ватан масаласи ҳам уларнинг сиёсий назарияларида алоҳида мавқега эга бўлади. Академик А. Турсунов Абдурауф Фитратни жаидлар доктринасига миллат ва ватан тушунчаларини олибкирувчи деб ҳисоблайди ва шундай дейди: "Фитрат ватан ва миллат тушунчасини халқни жамлаш омили сифатида ишлатган ва кейинчалик Фитрат ишлатган ватан тушунчаси ёш бухороликлар дунёқарашининг асоси бўлди"[3.С.50]. Жаидларнинг ватан ва миллат тушунчаларига замонавий маънода мурожаат қилишлари жаидларнинг янги босқичга ўтишининг ўзига хос кўринишидир.

Шундай қилиб, жаидчилик доктринаси сиёсий ҳокимиятнинг манбаи ва мафкуравий моҳияти тўғрисида шундай хулоса қилиш мумкинки, жаидлар шаклланишининг бошидан XX асрнинг 20-йилларгача ислом шариати таълимоти асосида сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш позициясида турди, аммо 20-йиллардан бошлаб жаидлар аста-секин сиёсий ҳокимиятни миллий асосда шакллантириш назариясига ўтдилар.

Жаидизм доктринасини сиёсий ҳокимиятга нисбатан тушунишда яна бир муҳим масала бу уларнинг ҳокимият модели, таркибий жиҳатлари ва ижтимоий жараёнлари (функциялари) ҳақидаги қарашларини ўрганиш ва аниқлашдир. Бу масала жаидларнинг ўз асарларида бир неча бор муҳокама қилинган ва мавжуд илмий тадқиқотлар нуқтаи назаридан четда қолмаган. Ушбу масалани тушунишда жаид сиёсий таълимотининг динамик табиати ва доимий эволюциясини ҳисобга олиш ҳам жуда муҳимдир, чунки барча босқичларда ва ўзига хос тарихий шароитларда ҳокимиятнинг таркибий модели бир хил эмас эди. Уларнинг ишларидан кўриниб турибдики, жаидлар фаолиятининг турли даврларида мутлақ монархия (амирлик), конституциявий монархия, республика тузуми (шу жумладан Халқ демократик Республикаси), Совет бошқарув тузуми, федерал тузум, коммунистик тузум каби сиёсий моделларга эътибор қаратдилар.

Жадидларнинг сиёсий доктринасидаги сиёсий ҳокимиятнинг биринчи намунаси ва модели амирликлар ёки амир монархия тузумидир. Амирлик модели жадидлар фикрича, биринчи навбатда, икки омил таъсирида жуда кучли жой топади:

1. Мафкуравий омил, яъни амирлик тузилишининг мусулмон жамиятларида давлатчиликнинг тарихий анъаналарига мувофиқлиги.

2. Психологик омил, яъни асрлар давомида амирлик Бухоро жамияти учун жуда машҳур бўлиб, давлатчилик ва тарихий воқеликнинг маҳаллий анъанаси сифатида қабул қилинган.

М. Ражабий жадидларнинг ушбу давлатчилик шаклига қўшилишининг яна бир омили сифатида "амирлик моделининг улкан салоҳияти Сомонийлар давлати мисолида исботланган" деб таъкидлайди. Унинг фикрича, Сомонийлар даврида жамиятнинг барча соҳалари юқори даражада ривожланганлиги ва гуллаб-яшнашиуларни амирлик тизими доирасида фаровонлик яратиш мумкинлигига имкониятига ишонтирди [14.С.35].

Ҳақиқатдан ҳам, жадидлар ҳар доим Сомонийлар даврига идеал давр сифатида қарашган ва ўша давр ютуқларини юқори баҳолашган. С. Айний сомонийларнинг буюклигини алоҳида иштиёқ билан тасвирлайди: "Сомонийлардаврида Бухоро иккинчи Бағдод маконига эга бўлди, ҳар томондан олимлар бу жойга мурожаат қилишди, маҳаллий олимлар келишди ва дунёнинг нодир китоблари Бухоро шаҳрида тўпланди" [9.С.86].

Бу омилларнинг йиғиндиси амирлик тизимининг жадидлартаълимотида барқарор ўрин эгаллашига олиб келди. Жадидлар фаолиятининг дастлабки даврларидаги барча ислохот ташаббуслари ва дастурларида ислохотлар фақат амирлик тизими доирасида кўриб чиқилган ва улар томонидан таклиф қилинган сиёсий ва давлат ўзгаришлари амирнинг мавқеи ва ҳокимиятини ўзгартиришни ўз ичига олмаган [20]. "Ҳатто «Бола тарбияи» ташкилотидан норозилар ҳамамирлик тузилишини ўзгартириш керак деб ўйлашмаган" [3.С.38]. М.Шукуров [3.С.41] ва М.Имомов [9.С.45-47] каби ушбу мавзу тадқиқотчилари

жадидлар фаолиятининг бошиданок Амирни ҳокимиятдан ағдариш нияти йўқлигини таъкидлашган.

Жадидларнинг таниқли фаолларидан бири Мирзо Муҳиддин Бухоро жамиятидаги ислоҳотлар Амир томонидан "Жаноби олийлари ҳимояси ва юқори мартабали давлат амалдори назорати остида" амалга оширилиши керак, деб ҳисоблаган[2.С.99]. Улар амирнинг ислоҳотларни амалга ошириш ва жамиятни яхшилаш қудратига қатъий ишонишган ва вазият яхшиланишини айнан ундан кутишган. А. Фитрат "Ҳиндистонлик саёҳатчининг баёноти" асарида "буларнинг барчасини битта ҳурфикр Амир ва битта тақводор вазир тузатиши мумкин" деган ишончини билдиради[19]. М. Имомовнинг ёзишича, С. Айнийнинг инқилобдан олдинги фаолияти ва асарларида "амирлик тузилишини ағдариш ва янги жамият яратиш даъвати мантиқий эмасдек туюлган" [9.С.24]. Ушбу тадқиқотчининг фикрига кўра, "Айний ва унинг шерикларининг ижтимоий идеали дастлаб амирлик тузилишини тузатиш ва мусулмон шоҳи маърифатли ва адолатли ҳукмронлик қиладиган ўқимишли жамият яратиш эди" [9.С.24].

Биринчи босқичда жадидлар Бухоронинг манғит амирлари тимсолида шундай адолатпарвар амирини излашди. Хусусан, отасидан кўра замонавийроқ одам бўлган Саид Олимхон (1911-1920) тахтга ўтиришининг бошида жадидлар уни ҳимоя қилиб, бу воқеани кўп ижобий томонлари билан баҳоладилар. С. Айнийнинг сўзларига кўра, "Олимхон даврининг асосий амалдорларидан бўлган" Насруллобий кушбеги янги амирни ислоҳ қилишга чақирган ва бу борада жуда муҳим рол ўйнаган[2.С.71-72]. Тахтга ўтирган куни Олимхон ислоҳот тўғрисида махсус фармон чиқарди, бу асосан судьяларга пора беришни таъқиқлаш, ўлпонни камайтириш ва давлат хизматчилари ва ҳарбийларнинг маошларини ошириш билан боғлиқ эди [1.-С.86]. Ушбу бу фармонда сиёсий тизим ва таълим ислоҳотларида ўзгаришлар бўлмаганига қарамай, у жадидлар томонидан кенг эътироф етилди [2.С.64].

Олимхон келиши билан жадидлар мамнуният билдиришди ва бир-бирларини "тараққийпарвар Амир" билан табриклашди. Масалан, жадидларнинг

буюк сиймоларидан бири Мирзо Абдулвоҳид Мунзим амир Олимхоннинг тахтга ўтириши ҳақидаги ҳикояни, яъни ҳижрий 1329 йилни абжад ҳисобига тасвирлаб берган ва уни "ислом миллати тараққий қилсин" ибораси билан ифодалаган. Бунинг сабаби шундаки, улар узоқ вақт давомида Амирни жамиятнинг бузуклиги ва адолатсизлигидан тоза деб ҳисоблашган ва уни адолатли одам деб даъво қилишган ва Бухоронинг зулми ва жаҳолатига фақат унинг атрофидаги одамлар сабаб бўлган [19].

Бу даврда, жадидлар бирон бир масалада сиёсий тузумни танқид қилган бўлсалар ҳам, "Шоҳ яхши ва унинг атрофидагилар ёмон", шикоятлар амирга етиб бормаган дейишган. Бу муносабат, хусусан, А. Фитрат ва С. Айнийнинг ўша даврдаги асарларида ўз аксини топган. А. Фитрат шундай ёзади: "Ҳа, Амиримиз адолатли, лекин унинг хизматкорларининг аксарияти адолат номини билишмайди. Гап шундаки, мамлакатимиз ҳали етук бўлмаган ва агар у ўзгармаса, у абадий гуллаб-яшнамаслигига аминмиз." [19]. С. Айний ҳатто 1918 йилда шундай ёзганди: "Амир бу суд раҳбарларининг ҳеч бирини билмайди ва юраги бу азобларнинг бўлишини ижозат бермайди" [2. С. 70].

Бироқ, амирлик ҳукуматининг сиёсати аста-секин амирликка бўлган бу янги ишончсизликни йўқ қилди ва умидсизликка олиб келди. Албатта, А. Турсуновнинг сўзларига кўра, жадидларнинг амирга нисбатан позициясининг ўзгариши 1914 йилда, яъни янги мактабларнинг ёпилиши ва жадидларнинг айрим вакилларининг қувиб чиқарилиши воқеалари билан бошланган [2.– С. 70]. Бироқ, амирнинг шахсиятидаги умидсизлик жадидларни амирлик тузумининг ўзини сиёсий ҳокимият тузилмаси сифатида тезда рад этишга олиб келмади. Баъзи тадқиқотчилар бу даврда жадидлар Бухоро амирлигига қарши чиққанлигини таъкидладилар, "аммо феодализмга тузилма сифатида қарши эмас, чунки уларамирликнинг имкониятларини (ўтмишдаги далилларга кўра) илм-фан ва диннинг ўсиши омили сифатида тан олади" [2. С. 70]. Ж. С. Киракосян айтганидек, 19-аср охирида янги турк сулолалари ҳам худди шу босқични бошдан кечирганини таъкидлайди: бу даврда улар "Султон Абдул Ҳамид II ни

ағдаришга ҳаракат қилишди, лекин султон тузумига муассаса сифатида тегмадилар ва Усмонли авлодини барча турклар учун муқаддас деб ҳисобладилар"[10.С.71]. Н. Ҳотамовнинг сўзларига кўра, 1917 йилда Россияда феврал инқилобидан кейин ҳам ёшлар муваққат Россия ҳукуматидан амир тузуми ва амир ҳокимиятини сақлаб қолган ҳолда ўз ҳукуматида ислохотлар ўтказишни, ундан мантиқсиз элементларни олиб ташлашни ва жадиждларнинг айрим вакиллари ҳукуматга киритишни сўрашган [17.С.33].

Аммо жадиждлар тафаккуридаги бу босқич асосан 1917 йил апрел ва 1918 йил мартдаги қонли воқеалар билан яқунланди. Амирнинг муқаддас қиёфаси ва амирлик шаклидаги ислохотлар ва ривожланиш имкониятлари назарияси ушбу воқеалар натижасида тубдан йўқ қилинди ва жадиждлар амирга ва умуман амирлик тизимига тўлиқ қаршилик кўрсатиш позициясига ўтдилар. Ҳатто Бухородаги рус урф-одатларининг вакили ҳам бу воқеалар амирнинг шахсий обрўсига салбий таъсирини пайқаб, ўз ҳисоботларидан бирида қуйидагиларни қайд этди: "атиғи олти ой олдин амирнинг шахсияти бухороликлар учун муқаддас ҳисобланган ва унинг танқид қилишлар эҳтиёткорлик билан олиб борилган. Энди бозорда ёки уйда бир нечта сартлар тўпланиши биланоқ, улар амирни беҳаё сўзлар билан ҳақорат қила бошлайдилар..."[5.С.38].

Шу пайтдан бошлаб жадиждлар амир ва амирликни ағдариш масаласида аниқ фикрга келишди ва сиёсий ҳокимият тизимини ислох қилишда барча ислохотларнинг асосини кўришди [2.С.97]. Шу жумладан С. Айний бу даврда жиддий ўзгаришларга дуч келди, у " амирлик тузумини бузмасдан жамиятни ривожлантириш зарур деган аввалги ғоясидан воз кечди" [9.С.72].

Амирнинг муросасизлигидан ташқари, Россияда инқилобий жараённинг ривожланиши ва хусусан, 1917 йилдаги болшевиклар инқилобининг октябр босқичига кириши жадиждларни "Амир денгизини кесиб ўтиш" ғоясига яқинлаштирди. Бухоро ҳукуматининг таъқиб қилиниши натижасида Туркистон ҳудудига қочган жадиждларнинг асосий қисми у ерда ўзларининг турли сиёсий гуруҳларини туздилар ва "амирлик масаласи"ни ҳал қилиш чораларини

кўрдилар. "Ёш бухороликлар орасида янги воқеликка мос келадиган ҳаракатнинг янги йўналишларини доимий излаш бор эди" [16. С.86].

Бу даврда, хусусан, Совет ҳукуматининг Туркистондаги ғалабаси ва жадидлар ва болшевиклар ўртасида янги муносабатлар ва ҳамкорликнинг ўрнатилиши ҳал қилувчи рол ўйнади. Бу даврда рус инқилобий сиёсий ҳаракатлари ва гуруҳларининг Бухоро жадидларига таъсири биринчи навбатда сиёсий партиялар ва улар орасида "Рус типигаги" гуруҳларни ташкил этишда намоён бўлади. Баъзи бухоролик жадидлар биринчи бўлиб Тошкентда рус социалистик инқилобчилари (эсэр) таъсири остида ёш бухороликлар социалистик инқилобчилар партиясини туздилар. Улар Бухоронинг аксарият муаммоларининг ижтимоий хусусиятига кўра социалистик инқилобий партиянинг дастури Бухоро шароитига кўпроқ мос келишини таъкидладилар. Бироқ, болшевиклар ва Россияда социалистик инқилобчилар ўртасида бўлиниш ва Совет ҳукумати томонидан социалистик инқилобчилар тугатилиши кейин 1918, ёш бухороликларсоциалистик инқилобчилар партияси ҳам қулади ва 1918 йил 25 сентябрдаТошкентда Бухоро Коммунистик партияси (БКП) ваунинг аъзолари орасидан ташкил этилди [3.С.49]. Ф. Хўжаевнинг сўзларига кўра, ушбу босқичда "совет Туркистонидаги вазият, муҳожирларнинг армия сафидаги фаолияти, аксарият ёшларнинг қисқа муддатли курслардан ўтиши ва энг муҳими, ишчилар ва қочоқлар ҳисобига ташкилот аъзолари сонининг кўпайиши амир аскарлари ёшлар ичида коммунистик гуруҳни шакллантириш учун муносиб асос яратдилар..."[16.С.67].

Бироқ, ўша пайтда динни қабул қилганларнинг аксарияти коммунистик партияга қўшила олмадилар. Агар, бир томондан, уларнинг фикри коммунистик қарашларга тўғри келмаса, бошқа томондан, улар Бухоро сиёсий саҳнасига бундай ном билан киришни зарур деб ҳисобламадилар. Бунинг сабаби, БКПнинг яратилиши жадидлар ҳаракатида бўлинишга сабаб бўлди. Жадидлар нуфузли вакилларининг катта гуруҳи ушбу партияга қўшилишдан бош тортди ва ёш бухороликлар кейинчалик Файзулла Хўжаев бошчилигидаги инқилобий

партияга қўшилди [16.С.133]. Худди шу даврда жади́дларнинг учинчи қисми бир мунча вақт бевосита сиёсий фаолиятдан чиқиб кетди, улар орасида Мусо Саиджонов, Ҳожи Ҳамро, Мирзо Изатулло, Абдувоҳид Бурхонов ва Абдурауф Фитрат [16.С.111]бор эди.

Кўриниб турибдики, бу жараёнда жади́длар нафақат интеллектуал ривожланиш йўналиши бўйича кейинги босқичга ўтадилар, балки келажакка ва танланган йўлга, шу жумладан Бухоро келажакига бефарқ бўлмаган ҳолда, шунингдек, фикрлар моҳияти ва тузилишини нуктаи назаридан бир неча гуруҳларга тарқалишад.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу босқичдаги воқеаларнинг жуда тез ва кутилмаган жараёни жади́длар ҳаракатининг шошқалоқлик ҳолатига ўтишига ва " мақом эгаллаш инқирозига" олиб келди, бу эса унинг бир неча гуруҳларга ажралишига олиб келди.

Адабиётлар:

1.Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. // Мураттиб Р.Ҳошим.- Душанбе: Адиб, 1987.- 240 с.

2.Айни С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро.- Техрон: Суруш, 1381 х.ш.-226 сах. (ба алифбои форсӣ)

3.Аюбзод С. Точикон дар қарни бистум: 100 ранги 100 сол.- Прага: Пост Скриптур Имприматур, 2002.- 350 с.

4.Гасратян М.А., Орешкова, С.Ф., Петросян, Ю.А. Очерки истории Турции.- Москва: Наука, 1983.- 392 с.

5.Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате.- Худжанд: Государственное издательство имени Рахим Джалил, 2000.- 176 с.

6.Гафуров Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна.- Душанбе: Ирфон, 1998.- 917 с.

7.Зокиров Г. Сиёсатшиносӣ.- Душанбе: Матбуот, 2003.- 616 с.

8.Ибни Курбон Фавоҳиш ва раҳоиш.- Душанбе: Эр-граф, 2003.- 200 с.

- 9.Имомов М. Чаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ.- Душанбе: Матбуот, 2001.- 119 с.
- 10.Киракосян Д. Младотурки перед судом истории.-Ереван: Айастан, 1989.- 496 с.
- 11.Масов Р. История топорного разделения.- Душанбе: Дониш, 1990.- 190 с.
- 12.Проблемы укрепления национальной независимости республики Таджикистан.- Душанбе: Дониш, 2006.- 255 с.
- 13.Просветительство в литературах Востока. Сборник статей.- Москва: Наука, 1973.- 317 с.
- 14.Раҷабӣ М. Ислом: чади́дия ва инқилоб.- Душанбе: Дониш, 1997.- 242 с.
- 15.Хаки́м, А. Модели политического управления в учениях таджикских просветителей и их значение в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. // Проблемы укрепления национальной независимости Республики Таджикистан.- Душанбе: Дониш, 2006.- С.232-251
- 16.Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Часть первая. // Избранные труды в трех томах. Т. 1.- Ташкент: Фан, 1970
- 17.Хотамов Н. Бухарские Джадиды и основные этапы их деятельности.- Душанбе: АН РТ, 2000.- 56 с.
- 18.Ҳотамов, Н. Инъикоси револютсияи халқии советии Бухоро дар асарҳои Садриддин Айнӣ. Душанбе: Дониш, 1980.
- 19.Маҷаллаи «Садои Шарқ», №6, 1988.
- 20.Журнал «Центральная Азия и Кавказ», №1, 1998.
- 21.Газетаи муаллимон, 26 ноябри соли 1988.